

УДК 477 (007:304:659.3)

Т. В. Арзуманова
Харківський національний університет будівництва та архітектури

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ОБЩИНИ СТАРООБРЯДЦІВ ХАРКОВА)

В статті розглянуті відмінні риси історичної пам'яті росіян – старообрядців Харкова, охарактеризовані маркери історичної пам'яті та визначена роль історичної травми у формуванні та ретрансляції етноконфесійної ідентичності у представників даної релігійної общини. Зроблено висновок про історичну пам'ять як фундамент етнічної та конфесійної ідентичності росія-старообрядців на Харківщині. Історична пам'ять старообрядців закарбована в атрибутах матеріальної і духовної культури, вона представлена знаннями про найбільш значущі для даної общини події, які сприяли згуртуванню, об'єднанню, виживанню її членів в умовах репресій та переслідувань з боку держави та неприязного ставлення оточуючих.

Ключові слова: старообрядці, історична пам'ять, етнічна ідентичність, релігійна община, маркери історичної пам'яті, історична травма.

В статье рассмотрены отличительные черты исторической памяти русских старообрядцев Харькова, охарактеризованы маркеры исторической памяти и определена роль исторической травмы в формировании и ретрансляции этноконфессиональной идентичности у представителей данной религиозной общины. Сделан вывод об исторической памяти как фундаменте этнической и конфессиональной идентичности русских старообрядцев на Харьковщине. Историческая память старообрядцев запечатлена в атрибутах материальной и духовной культуры, она представлена знаниями о наиболее значимых для данной общины событиях, способствовала сплочению, объединению, выживанию ее членов в условиях репрессий и преследований со стороны государства и недоброжелательного отношения окружающих.

Ключевые слова: старообрядцы, историческая память, этническая идентичность, религиозная община, маркеры исторической памяти, историческая травма.

The article deals with distinctive features of the historical memory of Russians – Old Believers in Kharkiv. It characterizes the markers of this religious community historical memory and defines the role of historical trauma in shaping and relaying of ethnic and religious identity of members of the religious community. The author draws a conclusion about historical memory as the foundation of ethnic and religious identity of Russians Old Believers in Kharkiv. The historical memory serves a repository of tradition, religious experience of generations for this community. Russians Old Believers' Historical memory is knowledge, ideas and values assessments of past events that had a decisive influence on their identity formation. Historical memory is imprinted in the attributes of material and spiritual culture, it is represented by the knowledge of the events which are the most important for this community, which promoted unity, unification, the survival of its members.

Keywords: The Old Believers, historical memory, ethnic identity, religious community, historical memory markers, historical trauma.

Нові виклики часу вимагають від сучасних істориків новітніх підходів до вивчення історичних процесів, явищ, подій. Перспективним напрямом дослідження сучасної історіографії виступає вивчення історичної пам'яті. На пострадянському просторі триває процес переосмислення історичного минулого, пошук шляхів подолання радянських догм, створення нової системи цінності, відтворення етнічної самосвідомості. Дослідження феномену історичної пам'яті

є провідним елементом в процесі відродження української нації, консолідації українського суспільства.

© Арзуманова Т. В., 2013

Важливою складовою аналізу історичної пам'яті українського народу є вивчення питань, пов'язаних з характерними рисами історичної пам'яті етносів, які споконвіку мешкають на території української держави.

Метою даного дослідження виступає спроба проаналізувати відмінні риси історичної пам'яті росіян – старообрядців, охарактеризувати маркери історичної пам'яті та визначити роль історичної травми у формуванні та ретрансляції етноконфесійної ідентичності у представників даної релігійної общини.

Історичну пам'ять в ракурсі важливої складової збереження етнічності, етнічної культури, консолідації українського народу в процесі державоутворення розглядають дослідники Ю. О. Зерній [5, с. 104–115; 6, с. 32–39], А. Конник [8, с. 153–163], Г. Грінченко [3, с. 11–24], В. Солдатенко [13, с. 23–36].

Спеціальних досліджень, присвячених проблемі вивчення історичної пам'яті російських старообрядців в історіографії не існує. Оглядово дане питання висвітлюються в роботах російських [1, с. 56–76; 2, с. 123–134] та українських дослідників [12, с. 234–243; 14, с. 65–76] історії старообрядництва як характерна риса ментальності даної субетнічної групи, що виступає провідним маркером ретрансляції наступним поколінням системи цінностей зазначеної спільноти. Дослідження історії старообрядництва Харківщини розкриває проблематику відносин держави та даної релігійної групи, репресії та переслідування старовірів [4, с. 15–18; 9, с. 45–48; 11, с. 70–88].

Історична пам'ять виступає фундаментом етнічної та конфесійної ідентичності росіян – старообрядців на Харківщині. Для даної спільноти вона виступає сховищем традицій, релігійного досвіду поколінь. Історична пам'ять росіян – старообрядців – селективно збережена етноконфесійною групою сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення та самоідентифікацію. Історична пам'ять закарбована в атрибутах матеріальної і духовної культури, вона представлена знаннями про найбільш значущі для даної общини події, які сприяли згуртуванню, об'єднанню, виживанню її членів [8, с. 153 – 154].

Для общини старовірів провідне місце в історичній пам'яті займають розповіді про ніконіанську реформу, початок страшних гонінь та репресій, які випали на долю послідовників «істинної» віри. Дані події можуть також трактуватися як історична травма, яку зазнавали протягом століть прибічники даної віри, і яка значною мірою вплинула на подальший розвиток старообрядництва, визначила особливості ментальності, поведінки, світосприйняття його прибічників.

Переслідування розкольників в Росії можна певним чином порівняти з масштабної громадянської релігійної війною, жертвами якої стали мільйони осіб (ті, хто були страчені, вимушені разом із родинами втікати, мігрувати, тощо). Репресії стали наслідком втрати культурних та релігійних цінностей, проте вони і стали знаковим символом подальшого розвитку старообрядництва як в Росії, так і за кордоном. Постійна загроза репресій, переслідувань, осудження старовірів з боку держави і суспільства стали елементом їх культури, нарівні з основою їх історичної пам'яті.

Церковний Собор 1654 р., на якому Никон затвердив положення про необхідність приведення російських богослужбових книг у відповідність до грецьких, виступив переломним моментом в історичній пам'яті старообрядців: історія поділяється в їх свідомості на два періоди – до реформи і після. Пореформений період визначається часом початку правління Антихриста, наступаючого кінця світу. З точки зору сучасних старообрядців, реформа Никона породила розкол на «давню, народну Церкву» та «нову, урядову Церкву». Реформа також розколола і російський народ: на тих, хто встояв і зберіг віру батьків, і на тих, хто піддався спокусі, став служити Антихристу, вбивати

і переслідувати старообрядців. Таким чином, за словами представників старообрядницької общини реформа Никона розколола російську історію, церкву, культуру і народ.

Дана позиція передається з покоління в покоління: «жорстокі часи наступили, коли Никон прийшов». «Істинні християни не вклонилися йому, Антихристу, не прийняли хресне знамення трьома перстами та нових книжок. Никон виправив книжки, а це неправильно. Наші книжки благочестиві, істинні. Тим, хто не прийняв хрещення трьома пальцями, нових книг, вуста кляпами забивали. Ось що Никон, зрадник, робив з праведними християнами. Катували їх, на вогнищі палили, до тюрми саджали. Але ми, істинні християни, все витримали заради нашої віри», – пояснювала сутність реформи респондентка А. (1951 р. н., уродженка с. Кошляково, Білгородської області, РФ) [7].

В збереженні старих обрядів старообрядці вбачали джерело чистоти віри. Тому засуджували виправлення богослужбових книг, зміну написання імені Спасителя, введення традиції хреститися трьома пальцями. Вони почали це вважати посяганням на сутність «руськості», культури росіян, їх духовності та ментальності. В очах старообрядців православна церква втратила святість, стала вважатися церквою Антихриста.

Саме реформі Никона та її наслідкам виділяється провідне місце в розповідях респондентів про власну етноконфесійну спільноту та її розвиток, перекази про страждання старообрядців посідають центральне місце в їх історичній пам'яті.

Реформа Никона знайшла державне заступництво, а Собор відлучив старообрядців від церкви, проголосив їм анафему як еретикам та вказав на необхідність їх покарання за протидію новим церковним порядкам. Старообрядці передають з поколінь в покоління розповіді про розправи над захисниками старою віри протопопа Аввакума, Івана Нерова, диякона Федора та інших, які були відправлені на заслання, заточені в монастирях.

За умов, коли нова віра і нова обрядність стали культурно – історичною реальністю, підтриманою державною політикою, прибічники старою віри масова переселялися з обжитих місць на ті території, які ще «не зайняті Антихристом», з метою бути подалі від центру, подалі від влади (з центральних районів Росії до незаселених та необжитих районів Російської імперії – Сибіру, Далекого Сходу, Карелії, України (в тому числі і на територію Слобожанщини) та зберегти віру батьків.

Пошуки вільних земель віддаляли старообрядців від центральних регіонів Росії. Міграції виявилися не тільки результатом гонінь на старообрядців, але й способом зберегти віру та етноконфесійну культуру.

Репресії називаються сучасними старообрядцями головною причиною переселення предків на Слобожанщину. При цьому конкретно назвати час, умови міграції респондентам важко. За словами опитаних, переселення було насильницьким (звідки переселили відповісти не можуть) і скоріш за все «за часів правління Петра I»: «Не вгодили ми йому, тому він нас відправив в ці краї» [7]. «Нам добре жилося, поки не прийшов Антихрист царювати... Душогуб Петро I у гріх увів, язичницькі обряди насаджував, проти старообрядців боровся. Бороди вимагав голити, тютюн примушував курити – пекельну траву. Багато наших повбивали та катували, але ми від віри не відступили і анти христових звичаїв не перейняли», – продовжувала респондентка А. [7].

Респонденти засуджували реформи Петра I за «європеїзацію» Росії, руйнування сутності російської культури, традицій, російського укладу життя. Опитувані заявляли, що Петро I запровадив «грішний» одяг для жінок та чоловіків, «грішну» поведінку – танці, музику, заохочував поширення розпусти, пияцтво та тютюнопаління. З тих часів тільки старообрядці зберегли суто російську культуру та російські традиції: «Ми єдині носії саме руської культури, мови, релігії, традицій та російського світогляду» [7].

Незначність та фрагментарність усного знання харківськими старообрядцями історії власної общини можна пояснити тим, що «мирські» пласти історії не увійшли в систему вищих релігійно-культурних цінностей локальної історії даної етноконфесійної спільноти.

Хоча, на наш погляд, більш вірогідною є інша гіпотеза наявності «білих плям» в історичній пам'яті представників даної етноконфесійної спільноти.

Респонденти харківської общини старообрядців – беспоповців визнають, що значного удару історичній пам'яті їх членів було завдано за радянських часів. Майже до початку 1930-х років старообрядці дуже ретельно фіксували не тільки генеалогію, але й важливі події в їх житті. Ці записи передавалися з покоління в покоління. Арешти та репресії 1930-х рр. змусили багатьох зректися віри, або приховувати належність до неї, знищити багато сімейних реліквій. Значних втрат зазнали старообрядці за часів Великої Вітчизняної війни. Майже всі респонденти відзначають, що до 1920-х – 1930-х рр. (початку процесу руйнації старообрядницької культури на теренах СРСР), старообрядці прекрасно знали й пам'ятали свою історію, існували механізми трансляції цих знань [7].

Таким чином, відсутність чітких уявлень про історію колонізації старообрядцями Слобожанщини можна вважати наслідком процесу втрати історичної пам'яті, а також психологічної замкнутості старшого покоління.

Історичні знання респондентів – харківських старообрядців можна умовно поділити на дві категорії: історичні знання про світську історію та історію старообрядництва. Абсолютно всі респонденти прекрасно обізнані в історії церкви (коли була реформа, які священники та політичні діячі підтримали, а які, навпаки, почали боротися з реформою), історії розвитку християнства, в тому числі в Росії до середини XVII ст. [7]. Історичні знання «світської» історії фрагментарні, і тісно переплетені з історією старообрядництва: історію держави, її політичний та економічний розвиток висвітлюють в контексті розповідей про історію старообрядницької общини.

Правління певних діячів аналізується респондентами з точки зору їх ставлення до прихильників старої віри. Особливого осуду зазнали постаті Петра I, Миколи I, лідерів радянської доби, на часи правління яких випадав пік репресій та гонінь прихильників «старої» віри. Петра I звинувачують не тільки в гоніннях старовірів, а й в знищенні російської культури, традицій, обрядів, нав'язуванні «бісівської» західноєвропейської культури, знищенні всього російського.

Характерною рисою історичної пам'яті старообрядців є розуміння того, що саме вони є хранителями етнічної російської культури, істинної та первозданної, без впливу масової західноєвропейської. Старообрядці вірять, що нова віра та західні традиції привели до гибелі православної душі та розповсюдження «ересі всіх еретиків». Саме ці настрої визначили початок релігійного розколу та формування старообрядництва як унікального явища в російській культурі.

В історичній свідомості старообрядців можна виділити основні етапи розвитку: прийняття християнства на Русі та його розвиток до середини XVII ст., воцаріння Антихриста (реформа патріарха Никона) та неминучий кінець світу з подальшим Страшним Судом.

За словами старообрядців, час кінця світу відомий лише Богу – Отцю та Богу – Сину. Проте респонденти впевнені, що «живемо останні роки». Ознаки кінця світу, начебто, називали ще їх прадіди: «Будуть металічні мухи літати», з'являться «залізні коні – орати не будете», «небо буде проводами затягнуто», «в кожній оселі буде змія буде шипіти». Також ознаками кінця світу виступають природні катаклізми – буревій, страшний грім, перепади погоди, космічні аномалії, політичні та економічні кризи (війни, збройні конфлікти, зростання злочинності, тощо) [7].

Уяви про кінець світу були обумовлені впевненістю старообрядців в тому, що руська земля захоплена Антихристом (доказам чого є впровадження «Никоніанства» та «ніконіанських обрядів»). Тому відторгнення всіх інновацій, як у вірі, так і в побуті вважалось шляхом спасіння душі. Готовність до кінця світу та початку царювання Христа визначає розуміння старообрядцями власної месіанської ролі: ми зберегли віру батьків, отже, ми будемо спасенні (на відміну від відступників – никоніан).

Для кожного старообрядця притаманне почуття власної причетності до реалізації мети світового масштабу – спасіння та збереження старої віри в умовах панування Антихриста, почуття жертвності, готовності пожертвувати власним життям та благополуччям заради віри.

В старообрядницькій спільноті протягом століть зберігалися традиції давньоруської духовності. Своєю вимушеною ізоляваністю від зовнішнього світу старообрядці заповнювали історичною пам'яттю, усвідомленням свого неперервного зв'язку з колишньою дониконіанською Руссю.

В структурі історичної пам'яті старообрядців можна виділити такі складові: спогади про історію власної родини, спогади про історію власної етноконфесійної групи (з виділенням «золотого віку» (дореформений період) та періоду воцаріння Антихриста (з часу запровадження реформи Никона), спогади про образи та вчинки святих та мучеників, які постраждали за віру та безпосередньо конфесійна історична пам'ять (збереження та ретрансляція духовної та матеріальної культури старообрядництва). За своєю суттю історична пам'ять емоційна, особистісно забарвлена, здатна до містифікацій, що зумовлює можливість її певної деформацій. В середовищі старообрядців історична пам'ять зазнала впливу емоцій страху, образи старообрядців на суспільство за нерозуміння, не підтримку.

Окрім історичних знань, маркерами історичної пам'яті старообрядців виступають предмети культу та конфесійна символіка: восьмикутний хрест, стародруковані книги, хрещення двома пальцями, земні поклони, молитви, ліствиця (російської – «лестовка» (різновид чоток для обліку прочитаних молитов), знаменний спів, Часи (сукупність молитов, які читаються за графіком, викладеному в Часослові), подручник, хресні ходи «противосолонь» (проти сонця, проти часової стрілки), ікони.

Підручник – невеликий квадратний килимок (тонка подушка) для рук та голови при здійсненні земних поклонів у старообрядців. Розміри боків подушки – від 30 до 40 см. На верхню сторону наноситься аплікацією релігійна символіка у вигляді квадратів, смужок, трикутників, число яких має сакральне значення. Проте зображення хреста на підручниках традиційно відсутнє. Символіка підручників: квадрат (Земля), чотири трикутники в квадраті – число євангелістів, п'ять квадратів – число ран Христа, сім квадратів – число таїнств, дванадцять трикутників – кількість апостолів.

У старообрядницькому іконопису Ісус Христос зображується з двома перстами, зображення на «ніконіанських» іконах Христа з трьома перстами та хресне знамення трьома пальцями старообрядці вважають страшним гріхом: «Всі, хто ходить до «ніконіанської» церкви – «щепотники» (хрестяться трьома пальцями – «дідька тішать»), а треба хреститися двома пальцями – середній палець та вказівний – то Господь та людина, а інші – то свята Трійця».

Як пояснював наставник харківської общини старообрядців – безпоповців О., при двуперсному хресному знаменні великий палець, мізинець та безіменний палець складуються разом (символ Трійці), середній та вказівний палець тримаються випрямленими та з'єднаними між собою (при цьому вказівний палець тримається прямо, а середній трохи згинається). «Це символізує божественне та людське в Ісусі Христі (зігнутість середнього пальця означає самоприниження Божого сина). Починається знамення словами: «Господи Ісусе Христе, помилуй мене грішного». («Господи Ісусе Христе, помилуй мя грешнаго», – мовою респондентів) [7].

Відстоюють старообрядці і традиційне написання імені Христа на іконах у вигляді абрєвіатури «ІС. ХС» (замість поширеною після реформи абрєвіатури «ІИС. ХС»), що означає збереження дореформеного написання імені Христа як Ісус (в російській мові в дискурсі офіційної церкви було розповсюджено правило писати «Иисус» (російською)). На дореформених іконах євангелісти зображуються у вигляді тварин (що заборонено офіційною церквою), хрести зображуються восьмикутними.

Традиційно в оселях старообрядців зустрічаються великі іконостаси – понад 20 ікон (декілька зображень Богородиці («Одигитрія Смоленська», «Покров», «Казанська»), ікони святих, іменами яких названі члени родини, поширені ікони з литими вирізками (в таких іконах по центру розташований хрест, а навколо нього – вилиті образи), Спасителя, Миколи Чудотворця, Архангела Михайла (вершник на крилатому коні), інші.

Символіку держави та «ніконіан» вважають за «антихристову» – чотириохкутний хрест, хрещення трьома пальцями, п'ятикутну зірку, телевізор, комп'ютер, чарку, цигарки, ідентифікаційний код.

Наші респонденти підкреслювали, що на Помістному Соборі Російської Православної церкви 1971 р. всі доніконіанські руські обряди, в тому числі і двоперстне хресне знамення, ікони були визнані легітимними, також було знято анафему із старообрядців. Вони дуже ображаються на те, що довгий час їх називали розкольниками. Підкреслюють, що не вони стали ініціаторами реформи, не вони розкололи церкву. Більш справедливим розкольниками вважати прибічників Никона, які і «розкололи» російське суспільство і віру [7].

Таким чином, культура старообрядців Слобожанщини відноситься до числа переселенських, яка виникла протягом кінця XVII–XVIII ст. через її трансляцію із центральних регіонів Росії. Дана культура характеризується спільністю історичної долі її носіїв, єдиним генетичним корінням, збереженням культурних традицій. Старообрядці зберегли власну етнічну, культурну та конфесійну самоідентифікацію завдяки передачі із покоління в покоління історичної пам'яті про важку долю хранителів старої віри, репресії та утиски проти них. Історична пам'ять обумовила замкнутість релігійної общини, вплинула на спосіб життя старообрядців. У подальшому дослідникам слід звернути увагу на дослідження впливу історичної пам'яті на формування ментальності даної етноконфесійної спільноти.

Література

1. Апанасенко А. В. Старообрядчество Курского края в XVII – начале XX века / А. В. Апанасенко. – Курск : КГТУ, 2005. – 196 с.
2. Апанасенко А. В. «Старая вера» в Центральном Черноземье: XVII – начало XX века / А. В. Апанасенко. – Курск: КГТУ, 2008. – 303 с.
3. Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження / Г. Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 13-14. – Х., 2009. – С. 11-24.
4. Еремеев П. Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825 – 1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15–18.
5. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. Зерній // Політичний менеджмент. – 2008- № 5(32). – С. 104–115.
6. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6). – С. 32–39.
7. Інтерв'ю з представниками общини старообрядців – безпоповців Поморської згоди Харкова (Агаф'я, Олександр Іванович, Прасков'я) // Особистий архів автора. – Серпень – жовтень 2012 р.
8. Коник А. Історична пам'ять та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / А. Коник // Вісник Львівського університету. – Вип. 32. – С. 153–163.
9. Обиченко А. Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7. – С. 45–48.
10. Огієнко В. І. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією / В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 3. – С. 227–241.
11. Потоцкий В. Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 70–88.
12. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Одесса; Измаил; М.: СМИЛ-Археодоксия, 2010. – 482 с.
13. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Випуск 1. – К.: Стило, 2011. – 332 с.
14. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии. – К.: Институт археологии и источниковедения, 2000. – 328 с.
15. Volkan V. Transgenerational transmissions and chosen traumas / V. Volkan [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php>.

